

УДК 378.4:172.13(477-25) КМА«17»

Людмила Москальова,
Ірина Яковенко,
Вікторія Чорна

**Переорієнтація поглядів
діячів Києво-Могилянської академії
щодо буденного життя людини
(на прикладі курсів етики першої половини XVIII ст.)**

Доведено, що головні питання, які порушувалися в етичних курсах професорів Києво-Могилянської академії, були продиктовані нагальною потребою переоцінки місця людини у світі, її призначення, пошуку шляху до щастя на землі. Визначено, що курси моральної філософії початку XVIII століття своєю інформаційною базою створили і обґрунтували необхідність гармонії душі і тіла для досягнення людиною блаженства. Поєднання духовного і тілесного зумовило зміну поглядів щодо призначення людини на землі. З'ясовано, що під впливом історико-культурних подій діячі Києво-Могилянської академії отримали можливість розгляду провідних етико-антропологічних категорій християнської етики у своїй педагогічній діяльності: мета життя, пошук шляху до щастя, моральні чесноти, моральне благо, добро і зло, вчинки, звички, поведінка. Автори статті доводять, що професори Києво-Могилянської академії обстоювали ідею дієвості людського розуму, самостійності у сприйнятті довкілля, засвоєнні й дотриманні морально-етичних норм і цінностей, висунутих суспільством на певному історичному етапі.

Ключові слова: Києво-Могилянська академія, курси етики, перша половина XVIII століття

**Ludmila Moskaleva, Iryna Yakovenko, Viktoriia Chorna
Reorientation of views of Kyiv-Mohyla Academy's representatives about casual life
of a man (on the materials of ethics courses in the first half of 18th century)**

It is proved that the main issues raised in ethical courses of professors of Kyiv-Mohyla Academy were determined by the urgent need of reevaluation of persons' place in the world, finding the way to happiness on Earth. It is determined that the 18th century courses of moral philosophy as its information base created and justified the need for harmony of body and soul to achieve human bliss. The combination of spiritual and physical led to changes in views on the destiny of human on Earth. It is clarified that under the influence of historical and cultural events Kyiv-Mohyla Academy representatives had the opportunity to review major ethical and anthropological categories of Christian ethics in their educational activities: the purpose of life, search for a path to happiness, moral virtue, moral good, good and evil, deeds, habits and behavior. It is proved that Kiev Mohyla Academy professors defended the idea of human mind effectiveness, independence in the perception of the environment, learning and observance of ethical norms and values that was set forward by the public at a certain point in history.

Keywords: Kyiv-Mohyla Academy, ethics courses, the first half of the XVIII century

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

Теоретичне осмислення надбань минулого допомагає розкрити виховні цілі, завдання, зміст, досягнення результатів відповідно до національної самобутності, природо- й культуровідповідності українського народу.

Перша половина XVIII ст. характеризується змінами у сприйнятті навколишньої дійсності, переорієнтацією людських цінностей, поглядів на проблеми буття людини, які своєю суттю тяжіли до удосконалення буденного життя людини. Особливого значення в цей час набуває діяльність Києво-Могилянської академії як вищого навчального закладу не лише України, а й Європи. Досі педагогічна спадщина діячів Києво-Могилянської академії, зокрема курси етики першої половини XVIII ст., ще не набула належного висвітлення, проте вона яскраво відображає перехід від середньовічного сприйняття дійсності до настанов на самостворення особистості у світському житті.

Історія Києво-Могилянської академії привертала увагу різних науковців. Дослідженню історичного минулого академії присвятили свої праці В. Аскольченський, Д. Вишневський, С. Голубев, М. Петров, Ф. Тітов, З. Хижняк та ін. Вивчали творчу спадщину діячів Києво-Могилянської академії Д. Беркофф, Л. Довга, В. Єрлич, М. Кралюк, Н. Прядко та інші.

Метою статті є висвітлення головних питань щодо переорієнтації людини на буденне життя, які набули розгляду і детального аналізу у курсах етики діячів Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст.

Для більш повного і докладного розгляду курсів етики професорів Києво-Могилянської академії звернемося до хронології їх викладання: Феофан Прокопович – 1706–1709 рр., Стефан Калиновський – 1729–1730 рр., Ієронім Миткевич – 1733–1734 рр. (розділу ще не знайдено), Сільвестр Кялябка – 1737–1739 рр., Михайло Козачинський – 1743–1745 рр., Георгій Кониський – 1749–1751 рр.

Аналізуючи курси етики, ми можемо прослідкувати певну закономірність орієнтації теоретичного і практичного матеріалу на буденне життя. Правомірність використання такої побудови яскраво доведено у курсі етики Г. Кониського. Мислитель стверджував, що етика має практичну спрямованість і обіймає всі межі людських вчинків, а також «скерована до морального добра чи узгоджена зі здоровим глуздом» [1, с. 119]. Цікавою для нашого дослідження є думка професорів Києво-Могилянської академії про здобуття людиною щастя у земному житті через освіченість і

вміння правильно використовувати талант, даний Богом. Ф. Прокопович, рідоначальник курсів етики в Києво-Могилянській академії, стверджує: «Метою наших дій ... є щастя» [2, арк. 251 зв]. Проблема пошуку щастя (блага) в курсах етики тісно пов'язана з сенсом життя людини. Сенс людського життя професори Києво-Могилянської академії ототожнювали з суспільним благом, що передбачає досягнення добра для себе та інших через дотримання ряду законів: «природного, морального, громадського і Божого» [3, с. 70].

Пошук шляху до щастя через усвідомлення необхідності виконання праці за покликанням призвів до розвитку теорії самопізнання у курсах етики. Так, Г. Кониський у своєму курсі робить акцент на головну складову вдосконалення особистості – самопізнання. Викладач етичного курсу переконаний, що лише самопізнання допоможе людині відчутти у собі природне прагнення до добра і справедливості. Г. Кониський наголошує на тому, що більшість людей вдається до негідних вчинків через невміння побачити ті основи, що допоможуть самовдосконалитися у моральному плані [1, с. 126]. Доречно нагадати, що передумови оцінки людини як власника своїх вчинків помітні ще у творі І. Гізеля «Мир з Богом чоловіку». Мислитель, описуючи людські пороки, неправильний спосіб життя, дотримується думки про можливість змін на краще через самопізнання [4, с. 1]. Пріоритетними компонентами при досягненні людиною благодаті викладачі курсів етики вважали розум і збагачення особистості християнсько-етичними чеснотами. Такої ж думки дотримується І. Кононович-Горбацький, возвеличуючи у курсі «Могилянський оратор» (Orator Mohileanus) людський розум [5, с. 22]. Також слід відзначити, що з формуванням нового стереотипу людини активної, здатної до збагачення свого розумового і духовного потенціалу, відбуваються зрушення у сприйнятті людини як природної істоти. Аналізуючи курси етики з педагогічної точки зору, ми можемо помітити в них розділи, присвячені дослідженню таких категорій, як «мета життя», «моральні чесноти», «моральне благо», «добро» і «зло», «вчинки», «звички», «поведінка».

Щодо кінцевої життєвої цілі, викладачі курсів етики першої половини XVIII ст. дотримуються одностайності – досягнення блага (щастя на землі). Так, С. Калиновський у курсі етики надає поняттю «благо» подвійного значення: морального і фізичного. До морального

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

блага, на думку професора, належить те, чого людина прагне досягти, маючи здоровий глузд. С. Калиновський у етичному курсі спрямовує слухачів на дієві перетворення в їхньому житті, тобто на вибір мети та інструментів для її досягнення. Благо він розцінює як прагнення до чогось, адже без діяльності не можливі перетворення і вдоконалення. Слід зауважити, що при аналізі ролі блага в житті людини С. Калиновський констатує пріоритетність цього поняття. На думку вченого, благо для кожної особистості визначається по-різному в залежності від пріоритетів особистості [6, с. 62–63]. С. Кулябка поділяє таку думку, але зазначає, що блаженство становить собою нагромадження людиною усіх благ [6, с. 279]. Ф. Прокопович, розмірковуючи над причинами, що скеровують людину до щастя, впевнений у їхній триєдиності: матеріальній, формальній і спонукальній. До матеріальних причин викладач відносить фізичні рухи, що скеровуються завдяки формальним причинам досягнення щастя – мети (якості виконання). До спонукальних причин досягнення щастя, на думку Ф. Прокоповича, відносяться внутрішні і зовнішні чинники. До внутрішніх мислитель відносить природні і набуті (характер) звички. Зовнішні становлять собою спектр суб'єкт-суб'єктної взаємодії: підбадьорення через виконання наказу чи захоплення певним явищем, переконання [7, с. 508]. Ф. Прокопович у курсі етики відзначає, що мета людських дій скерована на досягнення добра, а кожна дія – певний шлях до накресленої цілі. Викладач етики стверджує, що будь-яка людина має кінцеву мету свого життя, хоча сама інколи визначає її інстинктивно. Так, наводячи приклади діалогу з селянином, котрий працює у полі протягом року, Ф. Прокопович ніби розглядає все життя людини. Мислитель наголошує на конкретних прикладах, відомих юнакам, таких, як мета дій хлібороба після досягнення кінцевого результату своєї роботи, так і мета дій особистості протягом всього життя є єдиною – досягнення найвищого блага (щастя). Але вчений зауважує, що людина не завжди правильно виділяє кінцеву мету свого життя [7, с. 512]. Ф. Прокопович переконаний, що роз'ясненням правильності вибору життєвої мети повинна займатися саме етика, яка «керує людською поведінкою» [7, с. 513]. Мислитель звертає увагу на важливість правильного пояснення того, «що людині найбільш відповідає» [7, с. 514]. Г. Кониський переконаний, що для досягнення істинного блага необхідно дотримуватися діяльнійшої позиції у житті. Свою точку

зору мислитель доводить через характеристику людини як природної істоти, створеної Богом, яка відрізняється від інших (вертикальне положення тіла, здатність мислити, бажання добра). На думку викладача, бажання досягнути щастя допомагає людині самовдосконалюватися і правильно оцінювати ситуацію. Цікавою є думка про подвійну природу щастя: земну і небесну. Г. Кониський віддає перевагу небесному щастю, але наголошує на необхідності пошуку блага, яке є у земному житті: «І на небі буде таке благо, а його певна частина – насолода тіла, енергія, здоров'я, краса, веселість» [6, с. 451]. Г. Кониський радить остерігатися вдаваного щастя – надмірності у досягненні земних благ: насолоди, доблесті, розмірковування, слави. Він розцінює щастя як добро, що складається з трьох компонентів: блага душевного, тілесного і блага долі. До душевного блага Г. Кониський відносить мудрість і чесноти, до тілесного – здоров'я, елегантність, силу тощо, до блага долі – багатство, славу, почесні [6, с. 452]. Викладач курсу етики звертає увагу слухачів на залежність кінцевої цілі життя від самовдосконалення людини. Адже, на думку Г. Кониського, поняття «благо» слід трактувати як певну силу вдосконалення. Мислитель при характеристиці блага загострює увагу на неправильному виборі людиною кінцевої цілі життя через незнання. Тому, на думку Г. Кониського, головне призначення етики – шукати і навчати людину раціонального вибору шляху до досягнення найвищого блага [6, с. 445].

У всіх курсах етики першої половини XVIII ст. вагоме значення приділялося характеристиці моральних чеснот. Так, С. Калиновський розділяє моральні чесноти на набуті людиною і надприродні (божественні). На думку мислителя, навіть для досягнення природних моральних чеснот знадобиться божественна допомога. С. Калиновський зауважує, що моральні чесноти не даються людині просто так Господом, вони даруються за важку працю над собою. Поділяємо думку С. Калиновського щодо здатності людини своїми силами скеровувати власні вчинки і думки у правильне русло для досягнення бажаної цілі самовдосконалення через неодноразові повторення виконання добрих вчинків (навичок). С. Калиновський, наводячи приклади з каменем і вогнем, переконує, що чесноти набуваються людиною протягом життя, а не отримуються від природи (хоча й зазначає, що людині притаманний природний потяг до всього доброго). Викладач переконаний, що лише тривалі вправи з мо-

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

рального поведіння допоможуть людині досягти бажаного результату. С. Калиновський відзначає, що людина керує чеснотами за допомогою розсудливості і здорового глузду (розуму). С. Калиновський зауважує, що завдяки розсудливості людина здатна знайти правильний підхід до людей, враховуючи їх індивідуальність та ситуацію. На думку викладача курсу етики, удосконалення отриманих чеснот має перебувати у гармонійній рівновазі. Надмірність у чеснотах і добродійностях тягне за собою гордість і чванливість у відношенні до інших [6, с. 168-175].

С. Кулябка характеризує моральні чесноти як «той навик, який знаходиться у волі, і схиляє її до морально добрих дій» [6, с. 291]. Зауважимо, що С. Кулябка наголошує на необхідності виокремлення ключових моральних чеснот серед загального потоку, які необхідні для нормальної взаємодії в суспільстві. До головних моральних чеснот мислитель відносить мужність, помірність, справедливість, а також право і закон. С. Кулябка розглядає мужність, як «твердість духу» відносно небезпеки чи важкої справи, «законної причини» – допомога батьківщині, боротьба за віру [6, с. 293].

М. Козачинський чесноти людини розділяє на два блоки: інтелектуальний і моральний. Інтелектуальні чесноти розглядалася у курсі логіки. Мислитель зауважує, що моральними чеснотами наділяється людина «просто добра», а не певного розумового складу [6, с. 345]. М. Козачинський у курсі етики зауважував, що моральні чесноти не статичні, вони своєю динамікою становлять своєрідні східці до самовдосконалення особистості. Пояснюючи своє твердження, викладач наводить приклади власного спостереження за моральною поведінкою оточення. М. Козачинський упевнений, що кожна людина індивідуальна, тому існують розбіжності у поведінці різних людей і навіть окремого індивіда на різних етапах його життя. Викладач курсів етики дотримується думки свого попередника С. Калиновського щодо дієвої позиції у досягненні моральних чеснот: «чесноти не даються від природи» [6, с. 347]. Своєю точку зору М. Козачинський доводить на основі спостереження за природою. Наприклад, мислитель, порівнюючи камінь з людиною, доходить висновку про незмінність його дії, на відміну від людини, котра має здатність керувати своєю поведінкою [6, с. 347]. Викладач виокремлює чотири головні чесноти, від яких, на його думку, походять інші: розсудливість (знаходиться у відомстві інтелекту),

справедливість (у волі при дотриманні моральних настанов), мужність і помірність (проявляється залежно від чуттєвого бажання і керується дією розуму) [6, с. 345–404].

Аналогічної думки щодо характеристики чеснот дотримується Г. Кониський. На думку мислителя, головна справа людини при оволодінні і закріпленні моральних чеснот у практичному житті залежить від помірності, яка керується мозком людини і притаманна особистості від природи. Щодо поділу чеснот, то Г. Кониський допускав чотири: у ставленні до Бога, оточення і себе; спеціальні, яким протиставляються сім пороків; чесноти волі і розуму; головні (від яких походять інші): розсудливість, справедливість, мужність, поміркованість. Викладач курсів етики вагомого значення для підняття морального рівня особистості надавав характеристиці пороків, як протилежності до добрих вчинків. Діяч Києво-Могилянської академії наполягав на розумінні людиною різниці між пороком (властивістю), гріхом (дією) і лукавством (родова форма пороку і гріха має відношення до зла). Мислитель зауважує, що такий поділ не є константою, адже, при врахуванні троякості зла (природного, штучного і морального), набуває мутацій щодо роз'яснення змісту. Цікавими видаються думки Г. Кониського про розміщення чесноти посередині двох пороків. Мислитель, характеризуючи головні чесноти, наводить протилежні їм пороки, які своєю суттю становлять надмірність чи недостатність.

Таким чином, ідеї викладачів курсів етики щодо залежності морального розвитку людини від наполегливості і старанності були важливими і актуальними. На прикладі розгляду місця і ролі моральних чеснот у житті людини підтверджується думка діячів Києво-Могилянської академії про незначність віку людини для удосконалення власного духовного світу.

Питанню внутрішніх і зовнішніх начал учинків людини відведено чільне місце у курсах етики діячів Києво-Могилянської академії. Так, С. Калиновський зазначав, що внутрішні (вроджені) начала вчинків даються людині від природи, а зовнішніми виступають «Бог, ангели, зірки, об'єкти» [6, с. 113–114]. Перше питання, яке виносить викладач курсу етики на обговорення, стосується існування у людини вільного вибору і волі. Мислитель наводить приклади з Біблії, що підтверджують наявність волі у людини. Слід зауважити, що у доведенні свого погляду С. Калиновський користується не лише відомими біблейними фактами

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

і богословськими роботами, але й сам вдається до розмірковувань стосовно існування нечестивості людей. С. Калиновський, підтримуючи релігійну доктрину про створення Богом людини абсолютним добром, робить акцент на моральній розбещеності сучасного суспільства. Також, викладач курсів етики відзначає дієвість покарань, похвали, осуду, винагороди для поліпшення морального стану особистості, що стає можливим лише за наявності вільної волі у людини. Щодо місцеперебування свободи, то автор курсу дотримується думки про тісний взаємозв'язок волі з інтелектом людини. Мислитель переконаний, що суб'єктом свободи є воля, але при цьому зазначає, що «Розум же випереджає волю, як радник, але не управляє нею, як господар» [6, с. 126]. С. Калиновський констатує факт впливу розуму (інтелекту) на волю людини. Викладач, розтлумачуючи особливості взаємодії інтелекту і волі, переконаний, що перший рухає волю відносно вивчення чи дослідження якогось об'єкта, а воля за наявності достатньої кількості характеристик робить вибір відповідно до цілей і прагнень людини. Користуючись такою теорією, діяч Києво-Могилянської академії доходить висновку про можливість рішення волі стати на бік добра чи зла. На думку автора, завдяки існуванню свободи вибору людина внутрішньо звільняється від впливу з боку Господа (вічного блага) і здатна індивідуально приймати рішення без впливу з боку божественного провидіння [6, с. 114-135].

С. Кулябка, підтримуючи думки свого попередника про взаємозв'язок волі та інтелекту людини, робить акцент на сутності інтелекту. Так, мислитель зазначає, що інтелект – це «духовна здатність раціональної душі», що торкається сфери, яка підлягає розумінню людини [6, с. 282]. Щодо характеристики волі, то викладач зауважує, що вона тягнеться до добра. Вважаємо доцільним відзначити думки С. Кулябки щодо впливу інтелекту на рішення волі. Викладач підводить слухача до висновку про важливість і необхідність розвитку інтелекту особистості.

М. Козачинський у курсі етики вдається також до характеристики відображення дій людини за допомогою пояснення взаємозв'язку інтелекту і волі. Він відзначає існування двох головних векторів причин людських дій: цільового і спонукального. До цільових причин людських вчинків мислитель відносить мотиви, що спонукають особистість до виконання певних дій. Спонукальні причини, на думку М. Козачинського, поділяються на два рівні: зовнішні, спрямовані на його моральні дії

(взаємозв'язок Бога, ангелів, моральних вчинків людини) і внутрішні, які даються природою чи досягаються шляхом тривалих вправ (знаходяться в самій людині, що чинить добро) [6, с. 309–310].

Г. Кониський у вирішенні питання зверхності інтелекту чи волі поділяв думку про їх двозначність. Так, мислитель, з одного боку, стверджував, що інтелект рухає волю відповідно до житейської практики, а з іншого – воля самостійна у виборі чи відхиленні запропонованих ідей [6, с. 453–455].

Підсумовуючи характеристику внутрішніх і зовнішніх начал учинків людини, що розглядалося у курсах етики професорів Києво-Могилянської академії, актуальним для сучасного педагогічного процесу ми вважаємо врахування чинника наявності волі і вільного вибору відносно оточення і себе самого (самовдосконалення, досягнення певної мети). Також важливими для підвищення ефективності виховної роботи у сучасних навчальних закладах видаються погляди викладачів курсів етики першої половини XVIII ст. щодо координування прийнятої у суспільстві позитивної поведінки шляхом похвали і осуду певних дій, що корінним чином впливає на особистісне становлення людини.

Кожен викладач етики багато уваги приділяв характеристиці «перетерпінь» душі. Важливість надання необхідної інформації слухачам про зазначене явище в їхньому житті підкреслюється наявністю в усіх курсах етики розділів, присвячених роз'ясненню цього питання. Так, С. Кулябка характеризує «перетерпіння» душі, як певну обставину, що «змушує суб'єкта страждати» [6, с. 288]. С. Калиновський зауважує, що під «перетвореннями» він має на увазі «акт чуттєвого бажання» [6, с. 256]. Щодо головної цілі «перетерпінь», професор стверджує, що вона притаманна кожному живому створінню від народження і полягає в дотриманні добра й уникненні зла [6, 256]. С. Калиновський протягом всього курсу проводить ідею про неможливість уникнення «перетерпінь» душі, оскільки природа не створює нічого зайвого [6, с. 257]. Існування афектів, на думку професорів академії, є звичайним явищем і навіть корисним для людини. Розумна людина, на думку С. Калиновського, не тікає від страстей душі, вона вчиться ними керувати і стримувати в певних рамках: «... розумний шукає прийнятну міру ..., тобто приборкування перетерпінь, а не викорінення» [6, с. 257]. Такої ж думки і Г. Кониський: «Мудрець не душить пристрасті, а керує ними і стримує» [6, с. 257].

9. Історичний розвиток теології та релігієзнавства

Отже, на думку діячів академії, «перетерпіння» душі є звичайним явищем у житті пересічної людини. Головне завдання педагога – роз'яснити необхідність скеровувати свої думки, вчинки, почуття у напрямку добра і щастя (суспільного і особистісного). Скарбницею для молодого покоління є досвід викладачів курсів етики Києво-Могилянської академії з приводу важливості досягнення земного блаженства, що допоможе знайти своє покликання у житті.

Головні питання, що набули розгляду у курсах етики діячів Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст., стосувалися буденного життя: пошук істинного шляху до щастя, кінцевої життєвої цілі, характеристика моральних чеснот, питання внутрішнього і зовнішнього начал учинків людини, взаємозв'язок волі і інтелекту, трактування «перетерпіння» душі. Розгляд зазначених питань допоміг діячам Києво-Могилянської академії по-іншому сприйняти дійсність і переорієнтувати суспільну свідомість від середньовічної (погляди відносно гріховності тіла і земних благ, людина тільки після смерті отримує блаженне вічне життя) до світського сприйняття дійсності (настанова на буденність, освіту і виховання, що виступали рушійними силами самостворення особистості).

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В. І. Вернадського). — Ф. 301. — Арк. 68–81зв. : Georgio Koniski. *Philosophia moralis seu ethica*.
2. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 301. — Арк. 249–253зв. : Prokopowitz Theophanes. *Philosophiae peripateticae facultas 4ta ethica sive scientia moralis tradita in academia Kioviensianno 1708*.
3. Стратій Я. М. Розвиток філософської та політико-правової думки в Києво-Могилянській академії / Я. М. Стратій // Київські обрії : історико-філософські нариси. — К., 1997. — С. 61–75.
4. Гізель І. Мир с Богом чоловіку / Інокентій Гізель. — К., 1669. — 666 с.
5. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 30 : Orator Mohileanus Marci Tulli Ciceronis apparatus Partitionibus excultus...sub reverendissimo patre Josapho Kononovio rhetorices professore anno 1636 mensis Aprilis die 27. — 435 с.
6. Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / [сост., пер. с лат., вступ. ст. и прим. М. В. Кашубы]. — К., 1988. — 528 с.
7. Прокопович Феофан. Філософські твори : у 3 т. / Феофан Прокопович ; [ред. В. І. Шинкарук ; пер. з лат. В. П. Маслюк, І. В. Паславський]. — К., 1979–1981. — Т 2. — С. 505–515.